

A MAGYAR ÁLLAMCÍMER TÖRTÉNETI ALAKULÁSA ÉS JELEN HELYE AZ ALKOTMÁNYBAN

KIS CÍMERTÖRTÉNET

A címerek kialakulását a heraldika tudománya a keresztes háborúk idejére teszi. Ugyanis ekkor fordult elő nagyobb rendszerességgel, hogy mai szóval élve „nemzetközi katonai kontingensek”, azaz lovagszapatok csaptak össze a muszlim katonasággal. Ebben a nemzetközinek is nevezhető kavalkádban, nemkülönben a csatateret porában óhatatlanul szükség volt a harcoló – gyakran páncélba öltözött – csapatok megkülönböztetésére. Általános vélemény, hogy erre eleinte a lovagok sisakjai adtak lehetőséget, arra tűztek a harcosok már messziről észrevehető megkülönböztető jeleket. Majd ezek a sisakon állandósuló díszek „lecsúszhattak” a másik állandó harci eszközre, a pajzsra is. Így alakult azután ki a középkori heraldikában a pajzs, illetve a rajta elhelyezett sisak és annak dísze együtteséből maga a címer.

A címer fenti két eleméből a sisakdísz egykori primer státusa sokáig megmaradt. Általános heraldikai szabállyá vált, hogy egy bonyolultabb címerben való eligazodásnál, a legrégebb vagy legfontosabb címerelemet úgy találhatjuk meg, ha pajzs kiemelt helyén (az első mezőben vagy a szív-pajzsban) álló címeralak párját megkeressük a sisakon lévő többi sisakdísz között. Megjegyezzük, hogy a magyar címer szó is kapcsolódik a sisakdíszhez. Az elfogadott szófejtések szerint a szó eredete a francia „cimiere” kifejezésre vezethető vissza, ami sisakdíszet jelent. Miután nálunk az Anjou királyokkal válik intenzívebbé a címerviselés, illetve ebből az időből valók az első címeradományok is, ezért természetesnek tűnik az a feltételezés, hogy a „címer” elnevezés a francia eredetű, nápolyi ún. Anjou uralkodó családból való Károly Róberttel, illetve lovagi környezetével kerülhetett hozzánk. A sisak fontosságát jelzi, hogy az – Európában legnagyobb kontinuitást felmutató – angol monarchiában máig élő szabály, miszerint sisakot címerelemként csak az uralkodó adományozhat. Sőt, arany (színű) sisakja ott csak az uralkodónak lehet. A sisak egyúttal heraldikai kifejezéssel „címerfödél” is. Az angol mellett a legalább akkora európai jelentőséggel bíró francia királyságban alakult ki idővel az a szokás, hogy a címerábrázolásokon a pajzsra nem sisakot, hanem koronát tettek. Majd később ebből, elsősorban a hierarchikus beosztást jobban kedvelő németeknél, jön létre az a rendszer, hogy náluk már a sisakon lévő koronából annak ágai szerint egy szabályos – a feudális rendi

világban elfoglalt pozíciót hűen tükröző – rangsor alakult ki. Ezt a heraldikai struktúrát azután a Habsburg királyaink jóvoltából mi magyarok is átvesszük (csak emlékeztetőül a magyar változatra: köznemes ötágú, báró hétágú, gróf kilencágú, míg a herceg tizenegy ágú koronát viselt címerpajzsának sisakján).

Később viszont úgy tűnik, hogy a pajzs válik hangsúlyosabbá a két címerelemből. A heraldika általános szabálya szerint ugyanis egy szimbólum akkor válik címerre, ha azt pajzsra helyezik. Ha semmi sincs a pajzson, azaz üres, heraldikailag akkor is címernek számít, ezt nevezik tarpajzsnak. A pajzs jelentőségét mutatja, hogy máig szokás egyes monarchiákban a címer mellett a címerjel használata is. A címerjel gyakran legalább akkora állandóságot mutat időbeli használatában, mint a címer. Két lényeges különbség viszont megfogalmazható címer és címerjel között. A címer mindig pajzson szerepel, míg a címerjel sohasem. A címert tulajdonosa, a nemes és családja jogosult viselni, míg a címerjelet a nemes lovag kísérete, az általában nemtelen származású csatlósok, illetve idővel katonái (így érthetjük meg a rózsák harca kifejezést, amelyet az angol királyi családban az egyes ágak – yorki és lancasteri – folytattak egymással a trónöröklésért. Ugyanis abban a korban az angol uralkodót megillető címerjel az aranyrózsza volt, míg fiatalabb fiai az ezüst, közönségesen csak fehérnek mondott, illetve vörös rózsát használták címerjelként, a királyétól való megkülönböztetésül.)

A régi heraldika úgy tanította, hogy a címerviselés szorosan kötődött a lovagi-katonai szolgálathoz. Ezért a nők, az egyháziak, sőt még a király sem rendelkezett eredetileg címerrel, nem is beszélve a polgárokról és parasztokról. Ezt alátámasztani látszik az a középkori perjogi szabály is, hogy a korai idők peres eljárásában, amikor perdöntő bajvívásra került sor, a fent említettek sohasem állhattak ki személyesen a bíró által elrendelt duellumra, párbajra, hanem maguk helyett „pugil”-t, azaz bajnokot, vagy másik régi kifejezéssel viadort kellett állítaniuk. Idővel ez a szigorú szabály oldódik, s a női hűbér kialakulásával már nők is hordanak címert. De mint azt számos korabeli jel mutatja, sokáig például rendes lovagi pajzson nem ábrázolhatták címerüket, hanem csak egy rombusz alakú, ún. „ruta”-pajzson. Maguk az uralkodók is kezdtek címert használni, de különlegességük, hogy címerpajzsukon címerfödélként általában nem sisakot alkalmaztak, hanem rendszerint koronát – némelyek szerint a szuverenitás korai szimbólumát.

A MAGYAR CÍMER KIALAKULÁSA ÉS HASZNÁLATA

Szent István koronázása idején az akkori Európában az uralkodóknak még nem volt címerük, talán egyedül az egykori Kelet-római (Bizánci) Birodalomban az uralkodók pénzein tűnik fel a császár kezében tartott állandó hatalmi jelvényként az eredetileg lándzsanyélre helyezett egyes, majd kettős kereszt. Ez a kereszt a tudományos magyarzatok szerint a római császárok egyik felségjelvényére vezethető vissza, azaz a lándzsanyélre tűzött sasra, amely egyúttal a római légiók közismert jelvénye is volt.

A lándzsa a császár katonai impériumát, főhatalmát jelképezte, míg a lándzsa végén lévő sas, a napisten Solnak, a legyőzhetetlennek a jele volt. Így a császár kezdetben a napisten oltalmát, majd magát a napistennel való azonosítást jelenítette meg ezzel a jelvényel, amit a római császárok „invictissimus” címe is kifejezett. Nagy Konstantintól kezdve, a kereszténnyé váló római császárok a napisten jelvényét mint pogány szimbólumot már nem használhatták. Helyette a dárdanyélre egy keresztet vagy pedig egy keresztet ábrázoló táblácskát erősítettek. Ezt az utóbbi formát nevezték görögös kifejezéssel „labarum”-nak, s a császár címe is megváltozott, hiszen keresztalálával, s feltámadásával legyőzhetlenné vált Krisztus mellett a császár már nem lehetett többé invictissimus, hanem csak „victor”, azaz győzelmes. Összességében a lándzsanyélre tűzött kereszt mint császári felségjelvény – amit a bizánci császárok is kezükben tartanak – elsősorban világi jelentésű volt. Azt fejezte ki, hogy a katonai impérium birtokosa keresztény.

Szent István koronázási palástján, amin ő maga is ábrázolva van, szintén dárdával jelenik meg, ami ekkorra már a német-római császárok által a koronázásuknál használt különleges jelvény, a Szent Móric-lándzsa reminiscenciája is lehetett. Aba Sámuel halála után az őt legyőző német császár által a pápához küldött felségjelvények egy koronát és lándzsát emlegetnek, mint amit egykoron a pápa küldött a magyar királynak. A dárda mint önálló felségjelvény határozottabban jelenik meg a Szent István utáni harmadik királyunk, I. András esetében. Az általa alapított tihanyi monostor máig őrzi atemplomában az uralkodó sírjának eredeti fedőlapját. Ezen a teljesen egyszerű sima fehér márványlapon egy lándzsa van kifaragva, tejetjén egy rátűzött kereszttel. Ekkortól kezdve számítja nemcsak a heraldika, de a magyar közjogi hagyomány is, hogy a magyar királynak önálló felségjelvénye van, mégpedig a dárdanyélre tűzött kereszt. Ez a forma I. András fiának, Salamon királynak a pénzein is feltűnik. Tehát a magyar királynak már igen korán önálló főhatalmi szimbóluma van, ami azután uralkodói címerré válik. Különlegessége, hogy míg a lassan Nyugat-Európa királyainál is kialakuló uralkodói címerek, tulajdonképpen családi címereik átvételéből alakulnak ki (például Franciaországban), nálunk ezzel szemben már kezdettől fogva egy, a családtól független, közjogi tartalommal bíró jelvény szerepel. (Ezt támasztja alá az a szokás is, hogy a nyugat-európai uralkodói címerek rendszerint tartalmazznak jelmondatot is, ami éppen a magáncímerek sajátossága. A mi címerünk alatt viszont ilyen sohasem volt!)

A lándzsanyélre tűzött eredeti egyes kereszt III. Béla uralkodásától fogva megkettőződik, aki Bizáncban nevelkedvén már az ott használatos, mondhatni új típusú felségjelvényt használta, a kettős keresztet. Érdekes viszont, hogy a legutóbbi, 1916-os koronázásig a régi, dárdanyélre tűzött egyes kereszt egy kései változatát még mindig vitték a király előtt a koronázási menetben.

Az így kialakuló és uralkodói címerré váló kettős kereszt önálló, mégpedig kettős jelentéstartalommal bírt. Egyrészt jelentette az uralkodói főhatalom jogosítványait,

másrészt pedig jelzi a hatalomgyakorlók körét. Jól mutatja ezt a kései Árpád-korban nálunk is jelentkező főúri temetkezési szokás, a sírok faragott sírkövekkel való lefedése. Ezek a családi címerekben – amennyiben az elhunyt az országos főméltóságok közé tartozott életében – a kettős keresztet is beleapplikálták. Ugyanakkor az uralkodói kettős kereszt III. Bélától kezdve – az Imre és II. András alatti intermezzót leszámítva – megjelenik, és állandó használatba kerül az uralkodó felség pecsétjein, illetve az uralkodói jog alapján vert nemesfém pénzekben is. Így a VIII. századra kialakultnak mondható, hogy a kettős kereszt már a mai fogalmaink szerinti államcímer. Fontosságát jól jelzi, hogy azt csak az uralkodó és a koronázás során szintén felkent felesége, a királyné használhatta. Különlegessége e kettős keresztnek, hogy amikor az utolsó Árpád-házi királyunk, III. András özvegye 1351-ben egy svájci kolostorban, tehát jó távol Magyarországtól meghalt, a temetésére a kolostorában zászló(ka)t készíttettek, amely(ek) az I. világháborúig megmaradtak. A leírások szerint ott is úgy tudták és a zászlón is úgy ábrázolták, hogy a magyar uralkodópárt a három halmon álló kettős kereszt illeti meg.

A kettős kereszt mint állami felségjelvény kialakulásával párhuzamosan megfigyelhető az Árpád-ház saját családi címere is: a vörös-ezüst vágások. Ezt a család azon tagjai használhatták, akikre nem került sor az uralkodásban. (Érdekességként megemlíjtjük, hogy a legutóbbi budavári ásatásokból egy kút mélyéről előkerült egy selyem falikárpit, amelynek rombusz alakú vagy ruta pajzsain ezeket a vágásokat alkalmazták, illetve az Anjou strucc-jelvényt. Tehát valamelyik Anjou királyné vagy a család nőtagjái lehetett.) Ugyanakkor a szintén Anjou-korban készült Képes Krónika, ami a királyi udvar hagyományait is bedolgozta anyagába, a kísérettel megjelenített képeken Attilától, mint az Árpád-ház feltételezett ősatyjától leszármazó királyokat turulus pajzsokkal ábrázolta. Úgy tűnik tehát, az Árpád-ház őrizte az Emese álmában, a krónikákból már korábban is ismert turulmadár szimbolikus hagyományát. Ám ennek képi ábrázolásáról, sőt pajzsos való megjelenítéséről semmi adatunk nincs.

Az Anjou-kor azért fontos az államcímer szempontjából, mert Anjou királyaink azok, akik elsősorban magánhasználatra, de egyesítik az Árpád-ház családi jelvényét, az említett vörös-ezüst vágásokat, a francia királyi címerrel, a kék mezőben arany lilomokkal. Ám ezt a pajzsot csak az országalmán látjuk megjeleníteni, de uralkodói felségjelvényként, így pecsétjeiken és pénzeiken mindig a kettős keresztet használták (Károly Róbert, Nagy Lajos, Mária, de még Zsigmond király is). Sőt alattuk találkozunk először azzal a középkori heraldikai szokással is, hogy a pajzsot pajzstartók, ún. telemanok tartják. Ez az Anjouk közismert lovagi kultúrájából következően a középkor nagy misztikus állata, a draco, azaz a sárkány volt (emlékezzünk Zsigmond király Sárkányrendjére). Ugyanakkor a Sárkányrendet alapító Luxemburgi Zsigmond volt az, aki uralkodása vége felé leveszi a sárkányt a kettős kereszt címer mellől, és angyalokkal rakja körül. Egyes források szerint tizenegy angyal lett volna. Ezt Mátyás csökkenti majd le háromra, Mária Terézia pedig hiva-

talosan kettőre. Ugyanakkor Zsigmond után röviddel, I. Jagelló Ulászló (1440–1444) uralkodása alatt már a mai alakban ábrázolják az országcímet. Középen egyszer hasított pajzs, amelynek jobb oldali mezejében váltakozva a vörös-ezüst vágások, míg bal oldali mezejében kettős kereszt helyezkedik el. (NB. A heraldikában a címer tükkörkép. Tehát a szemben lévő oldalak ellentétesen olvasandók, azaz a pajzsot viselő oldaláról szemlélendők.) Ezt a pajzsot egy stilizált, 65 nyitott koronával fedik le. Ennek a helyére Mátyás alatt kerül a magyar Szent Korona stilizált formában. Tehát elmondhatjuk, hogy az 1400-as évek közepére már kialakul a végleges magyar országcímer, a mai ismert formájában. Ezen lényeges változás a Habsburg uralkodók alatt sem következik be, hacsak annyi nem, hogy Habsburg I. Ferdinánd, igaz, kétfejű sas hasán, de már heraldikailag helyesebben úgy ábrázoltatta a magyar címet, hogy a jobb oldali mezőben, az előkelőbbben van a régibb felségjelvény, a kettős kereszt, míg a bal oldali mezőben a sávok. A Habsburg uralkodók alatt a magyar címer hivatalos használata nem mindig következetes, mert állami ténykedéseikben, így adományleveleikben időnként a birodalmi pecsétjüket vagy címerüket is használják a magyar mellett vagy helyett. Ám annak végleges mellőzésére nem kerülhetett sor, hiszen bármelyik Habsburg családtag, aki nem volt megkoronázva császárrá vagy magyar királlyá, nem számított Európában szuverénnek. Tudniillik a német birodalmi közjog szerint a Habsburgok csak egy tartományúri család voltak és a császári címet is választással nyerték el. Tehát az európai politikai porondon gyakran a magyar királyi cím tette őket „partiképesé”, mint szuverén uralkodókat. Emlékezetes ebből a szempontból Mária Terézia, akit női mivolta miatt – amit a *lex Salica* rögzített – császárrá nem koronázhattak, így csak mint magyar uralkodót (Magyarország királynője) tartja őt számon a nyugat-európai történetírás.

Az 1848-as törvények nem foglalkoznak a címerrel, csak annyit mondanak, hogy: a nemzeti színek és az ország címere ősi jogaikba visszaállítatnak. 1849 tavaszán, a Függetlenségi Nyilatkozatban, tulajdonképpen csak a Habsburg-ház trónfosztását mondták ki, immáron másodszor, de az államformáról nem rendelkeztek. Így a korabeli címer hivatalos megváltoztatására sem került sor. Többek véleménye szerint a korona nélküli ún. Kossuth-címer egyesek magánkezdeményezésére – de sohasem hivatalosan – kezd használatba jönni. Talán a törvénytelen uralkodóváltást, illetve a trónfosztást akarhatta ezzel a mindennapi közgondolkodás kifejezni. Fokozza a bizonytalanságot, hogy a szabadságharc leverése után, a száműzetésben maga Kossuth is a szent koronás címet használta. A kiegyezés után a korábbi állapotokhoz tért vissza a magyar állami címerhasználat, tehát a szent koronás címerváltozat volt érvényben, mint ún. „kiscímer”. E mellett kialakították a „középcímet” is: egy többszörösen osztott pajzson az egykori Szent Korona fősege alá tartozó országok címereiből, az akkor a ténylegesen idetartozókat egy összetett címerben megjelenítette (Dalmácia, Horvátország, Szlavónia, Erdély, Fiume és végül Bosznia). Tervezték az ún. „nagycímer” kialakítását is, de az Osztrák–Magyar Monarchia egész fennállása

alatt a két állam között folyamatosan fel-felizzó közjogi viták miatt mindössze tervezetek maradtak fenn. Lényeges eleme lett viszont mind a kiscímernek, mind pedig a középcímernek a pajzstartók használata. Kétféle változatot is rögzítettek jogszabályban. Ebből később a hatóságok tetszés szerint választhattak, ám előkelőbbnek számított az angyalos címer, amikor is két lebegő ifjú angyal két oldalról kezeikkel a pajzsot, illetve a pajzson lévő Szent Koronát tartották. Másik lehetőség és korszerűbbnek mondható megoldás az ún. kartus használata pajzstartóként.

A Károlyi-korszakban rövid ideig rendeletben írták elő Kossuth-címer használatát. Az 1919-es Tanácsköztársaság kormányzata ezt is eltörli, és különösebb rendelkezések nélkül a gyakorlatban az ötágú vörös csillagot használta.

A Horthy-korszakban visszatért a koronás és angyalos címer. Ez a forma marad használatban 1946-ig, a köztársaság megalapításig. Ekkortól egészen 1949-ig, a szocialista Alkotmányig a Kossuth-címer a hivatalos állami felségjelvény. 1949-től a Rákosi-korszak címere heraldikailag nem minősül címernek, hiszen a szimbólum nincs pajzsra helyezve. Ehhez képest az 1957-ben megalkotott új címer, amit az egész azutáni időszakban használtunk 1989–90-ig, már címernek minősíthető. Bár kartusként itt is a búzakoszorú marad, de középen a régi tárcsapajzsot helyezik el, s ezen két vágással a nemzeti színeket jelenítik meg. Különösen a színes változat felel meg a heraldikának, mivel a vörösre ezüst (gyakorlatban fehér), arra pedig zöld heraldikai máz következik. Így eleget tesz annak a legrégebbi regulának, hogy a heraldikai mázagnál színre mindig fém, féltre pedig csak szín következhet.

Az 1989-es alkotmánymódosítás a közhasználatban csak „Kádár”-címernek nevezett jelvényt kiiktatja és a régi koronás kiscímert teszi meg ismét a magyar állam szimbólumává, igaz pajzstartók nélkül. Viszont ily módon, pajzstartók hiányában talán szerencsésebb lett volna, különösen a pecsételen való ábrázolása miatt, ha a hagyományoknak jobban megfelelő, a régi Kossuth-címerre rimelő tárcsapajzsot választottak volna a címerkép megjelenítésére. A hasított pajzs első (heraldikailag jobb) mezejébe a vörösezüst vágások kerültek, míg második (heraldikailag bal oldali) vörös mezejében zöld hármashalmon, annak aranykoronás középső részéből kiemelkedő ezüst kettős kereszt jelenik meg. Erre a hasított pajzsra a magyar Szent Koronát tették címerfödélnek.

Az új Alaptörvény I. cikke (1.) bek. lényegében a fenti címert emeli át a magyar állam szimbólumaként. Az államcímer eleget tesz a heraldika egyik axiomájának: a címer annál jobb, minél régebbi. A fenti levezetésben láthattuk, hogy a jelenlegi államcímerünk mintegy hatszáz éves fejlődés eredménye. Ilyen történeti időintervallumot csak kevés államcímer tud felmutatni. Ráadásul kettős kereszt elemében még régebbi kezdetekre megy vissza, s elég világosan őriz egy akár az ezredfordulóra visszamenő jelentéstartalmat, amennyiben a világi szférában a hosszú egyenes, majd kettős kereszt a főhatalmat, illetve annak jogosítványait fejezi ki, tehát nincs egyházi jelentéstartalma, ahogy azt némely közíró feltételezi.

AZ ÁLLAM KÜLSŐ MEGJELENÍTÉSE - HATALMI SZIMBOLIKA

1. A HERALDIKA ÉS ALAPSZABÁLYAI

1.1. A címerhasználat kialakulása

A címerek kialakulása, mint személy azonosítására szolgáló szimbólum, az általános felfogás szerint a keresztes háborúkhöz köthető. Ekkor ugyanis elemi szükségletként lépett fel a közel-keleti harcokban megjelenő európai lovagság nemzetközi kontingensében a biztos azonosítás igénye.

Ezeknek a korai megkülönböztető jelvényeknek fő jellemzője, hogy eleinte valószínűleg csak a sisakon használták mint sisakdísz (lásd a francia „*cimiere*” = *sisakdísz* korai kifejezést); illetve ilyen megkülönböztető jeleket elsősorban a nemesség soraiba tartozó lovagság viselhetett, míg kíséretük, a csatlósok ebből ki voltak zárva.

A sisakon használt jelvény szükségszerűen a pajzson is alkalmazásra került, ami már a mai felfogás szerinti konkrét címet jelenti. (NB. olyan nézet is van, hogy a híres bayeux-i falikárpit – amely az Angliát 1066-ban előzőnlő normann harcosokat jeleníti meg –, illetve a kárpiton ábrázolt harcosok pajzsdíszei már tulajdonképpen a legkorábbi címerek lennének!)

Az így kialakuló szimbólumrendszer a címerekre épül, mégis visszautal a korábbi kezdetekre. Így a szó heraldikai értelmében teljes címernek a pajzson megjelenő szimbólum, illetve a címerfedél vagy siskadísz együttesét tekintik;

Megjelenik a címer mellett a *címerjel* használata is. Ennek ábrázolására és használatára ugyancsak hasonló állandóság jellemző miként a címereknél. Ám a címerjel – a címerrel ellentétben – sohasem kerül pajzsra, azt mindig állandó háttér nélkül ábrázolják. Használatának fő szabálya marad, hogy az csak a nemes kíséretét vagy udvartartását illeti, míg a címertulajdonos saját maga és családja a pajzson ábrázolt címet használja, ami külső szimbólumrendszerében is eltér a címerjeltől.

Eleinte mindenki szabadon maga választhatta meg címerét. A XIV. századtól kezd elterjedni az uralkodók általi adományozás, ami később kizárólagos címerszerzési formává válik. Ennek ellenére számos helyen korlátozottan fennmarad és elismert az önkéntes címerfelvétel szokása, még ha szűk keretek között is (lásd a vezető egyháziak máig élő önkéntes saját címer kialakításának, illetve önkéntes címerfelvételének szokását).

Az európai címerhasználat állandósulásával kialakul egy külön tudomány. Ezt pedig az eredetileg a címereket nyilvános ünnepeken, illetve lovagi tornákon megjelenítő és magyarázó *heroldokról heraldikának* nevezik el. A heraldika tehát a címerek tudománya, illetve az általuk kimunkált szabályrendszerek szolgáltak alapul az európai államok címeradományozására, azok használatára, valamint e téren az állami ellenőrzés kialakítására.

A címer különböző elnevezéseiben is utal a kor fegyveres rendszerével való kapcsolatára, illetve haditornákon és háborúkban való használatára. Magyarul címernek nevezzük a pajzsra helyezett jelvényt, ami a francia *cimiere* = sisakdísz szóból jön. Bár itthon a későbbi pajzs és sisakdísz megkülönböztetéseként a középkori magyar nyelvben csak a *sisakdíszre* az *'orrjegy'* kifejezést is használták. Latinul hagyományosan az oklevelek az *Arma* = fegyver szót alkalmazzák, aminek megfelel a német *Waffen* = fegyver kifejezés is.

Hol használták hivatalosan a címereket? Erre többféle lehetőség volt, így lovagi tornákon; perdöntő bajvívásokon; háborúkban.

Később a címerek elterjedésével párhuzamosan a címerek megjelennek még a pecséteken és a zászlókon is.

A címerek „magánhasználatára” roppant változatos. Szokás volt a korai időkben azoknak a ruházaton való megjelenítése. Innen származtatható az a még múlt században is élő gyakorlat, hogy egy-egy uralkodó heroldja egy másik udvarban urát képviselve hivatalos alkalmakon az államcímert, illetve annak színeit megjelenítő ruházatot hordott.

A mindennapi használati tárgyakkól a főként fémből készült díszítettek címerrel (kupák, talak stb.). Ugyanakkor a saját birtokban lévő vár, kastély, illetve kegyúri templomok mind külön lehetőséget adtak a címerek megjelenítésére. A magánkegyúri jogok foglalatában az ún. tiszteleti jogok között az egyik különleges jogosítvány volt a kegyúr családi címerének a templomban való elhelyezése. Külön szokás rendszere alakult ki a temetés során a címerhasználatnak. Eleve már az elhunyt ravatalát, az ún. „castrum doloris”-t borították be az elhunyt ún. halotti címerével. Magát a címert a temetési szertartás során külön is hordozták. Ennek végső lecsapódása a sírt fedő köveken való kifaragása a címereknek, amelyek máig szinte a legtöbb tudósítást adják a korabeli címerhasználati divatról.

Elkülönült szabályrendszere alakult ki a *címerverszerzésnek*. Eredetileg *csak a fegyverképes férfiak* hordtak címereket, így főleg hozzájuk köthető a címerverszerzés szabályozása. Legkorábban valószínűleg mindenki maga választotta címerét, azaz későbbi szóhasználattal ún. önkényes címerfelvétel történt. Ma már csak az egyháziak esetében maradt fenn az *önkéntes címerfelvétel*. Szokás volt hadi viszonylatokban a felettes címerelemének az átvétele is, ami az adott katonai csoporthoz tartozást fejezte ki, aminek éppen a *hűbéri kapcsolatok* miatt volt jelentősége. Ugyanakkor a XIII. században hirtelen kivirágzó címerhasználat során az újabb kutatások szerint a

korábbi idők pogány szimbólumai is átmentésre kerülhettek. Ilyennek tekintik például a lengyel heraldikában a családi címerekben oly gyakori ún. rúna jeleket. Magyar viszonylatban Győrffy György fejtette ki hatásosan nemzetségi címereinkben a korábbi nemzetségi totemállatok továbbélésének lehetőségét a címerekben. (NB. szerinte a törzsfői genusokból származó családok esetében mindenütt kimutatható az oroszlán mint címerállat, ami esetleg az Árpádok családi címerében megjelenő hét oroszlánal is összefüggésbe hozható.)

Éppen a sokszínűségből adódó szabálytalanságok, illetve a heroldok tevékenységének eredményeként a XIV. századra már kialakulnak mondható nemcsak a címerhasználat, de egyáltalán a címerszerzés szabályozása is. *Címert többféleképpen lehetett szerezni*, így: nők esetében házasságkötéssel; gyermekek esetében születéssel, illetve az ezzel egyenértékű: törvényesítéssel és örökbefogadással; azután adományozással; végül Nyugat-Európában kereskedelmi adásvétellel is.

Ennek tükrében kialakulnak mondható igen korán az is, hogy, *kik nem használhattak* címert. Így kezdetben a nők (mivel nem voltak fegyverképesek); az egyháziak; az uralkodók; illetve a polgárok és más nemtelenek.

Idővel ez a szabály oda szelődik, hogy a fentiek csak sisakot nem viselhettek címerpajzsukon. Mindenesetre a szabály szoros összefüggést mutat a korabeli peres eljárással is. Hiszen *perdőntő párviadal* esetén éppen a fentiek (a nők, az egyháziak, a király és a nem nemes rendűek) nem állhattak ki személyesen bajvívásra, hanem maguk helyett viadort, bajnokot, latinosan *pugilt* kellett alkalmazniuk. (NB. forrásokból tudjuk, hogy a XIII–XIV. században már a magyar királynak is állandó pugilja van, aki per esetén bajt vív a király helyett és nevében.)

A későbbi fogalmaink szerinti címer maga több összetevőből állt. Ilyenként tartjuk számon a következőket: *címerpajzs*, rajta a címeralakkal, illetve címerképpel; a *sisak a sisakdísszel*; a sisak helyett *más címerfedél*: korona vagy csak egyszerűen sisak nélküli sisakdísz, másképpen *oromdísz*; a *sisaktakarók*. Bár eleinte nem a címer szerves tartozékai, de ide számítják még: pajzstartókat vagy *telemanokat*; a *jelmondatot* (devise) és *csatakiáltást*; végül uralkodói címereknél a *címersátort*.

1.2. A címerábrázolás általános szabályai

legfontosabb szabály, hogy a *címerpajzs tulajdonképpen tükörkép*. Tehát sohasem szembe nézetből, hanem fordítva, a viselő oldaláról értelmezzük, illetve olvassuk. Ennek megfelelően a pajzs „*heraldikailag jobb*”, azaz előkelőbb oldala a szembe néző szerinti bal oldal, míg a „*heraldikai bal*” oldal a szembe néző szerinti jobb oldal. Bármilyen pajzsra helyezett szimbólum címernek minősíthető, ha ábrázolása megfelel a heraldika szabályainak. Így az üres pajzs, azaz „*tar pajzs*” is címer. Ennek az üres felületnek az egyszerű díszekkel való kitöltése a „*damaszkolás*” vagy „*hím*”.

A címeralakokat vagy címerképeket a pajzson az ún. *heraldikai mázakkal* ábrázoljuk. Ennek három csoportja van: *színek*: vörös, kék, zöld, fekete és bíbor; *fémek*: arany és ezüst (rendszerint sárgával és fehérrel ábrázoljuk); *szőrmék vagy bundabőrök*: hermelin, mál vagy evet (a sűrke mókus bundája).

Fő szabály ezek alkalmazásánál, hogy csak egymást váltva használhatók. Azaz színre fém és fémre csak szín következhet.

A pajzs alakjára nézve igazából nincs kialakult szabály. Bármilyen pajzson ábrázolható a címerkép, ami a történelem során előfordult. (Közép- és Kelet-Európa államai heraldikájának különlegessége a tárcsapajzs gyakori használata, illetve ennek az olasz reneszánszban kifejlesztett sajátos változata az ún. „*lófejű pajzs*”).

Kivétel ez alól az *angol heraldika*. Ott máig megkülönböztetik a férfiak és nők pajzsát. A férfiaké ugyan ott is tetszőleges lehet, ám a nők csak a rombusz alakú ún. „*ruta pajzs*on” használhatják családi címereiket. Mégpedig az angol szabály szerint a nő rendes pajzsot csak házassága tartama alatt használhat, tudniillik a férje címerpajzsát használhatja, de annak is csak a bal oldalát. Míg férjhez menés előtt, illetve válás után kötelesek visszatérni a ruta pajzs használatára.

Megjegyezzük, hogy a nők címereinek rutapajzson való ábrázolása általánosan elterjedt lehetett a középkori Európában. Ékes példája ennek az ún. „*Ausztriai Margit*”-féle falikárpit, amely 1528-ban készült. E kárpit a maga díszes reneszánsz szimbólumaival és címereivel az 1515-ös híres Habsburg–Jagelló házassági szerződést, illetve feltehetően annak öröklési jogi konzekvenciáit kívánta manifesztni. A kárpit címerei ennek megfelelően (NB. II. Lajos magyar király 1526-ban meghalt, tehát a kárpit az ő halála után készült) felül az akkor már magyar királlyá koronázott Habsburg I. Ferdinánd, illetve magyar felesége Jagelló Anna, míg az alsó sorban a korábbi magyar királyi pár II. Lajos és Habsburg Mária címereit ábrázolta. Feltűnő, hogy mindkét királyné címere a kárpit heraldikai bal oldalán helyezkedik el, s királynéi mivoltuk ellenére is csak ruta pajzson jelenítették meg azt, míg férjeiknek a rendes pajzsos címer járt ki, az uralkodókat megillető koronás címerfödéllel. További érdekesség, hogy a kárpítot valószínűleg megrendelő, illetve készítő Ausztriai Margit, Németalföld akkori kormányzója, aki I. Miksa német-római császár leánya volt Burgundiai Máriától, bár saját címerét a kárpit közepére helyeztetve, azt szintén csak ruta pajzson ábrázoltatta, címerfödélként pedig mindössze főhercegi koronát helyeztek pajzsára, ellentétben az ábrázolt rokon hölgyek királyi koronás ruta pajzsával.

A pajzson ábrázolt címerképek idővel megsokasodhattak. Ugyanis a populáció növekedésével, illetve a házasságkötésekkel növekedett a címerekkel bírók száma. (Idővel a nők is az öröklési szabályok változása miatt kezdtek címert használni, lásd „*feudum femininum*”, az egyháziak nemkülönben stb.) *Angliában* máig élő szabály, hogy ha valaki a család *utolsó nőtagját* veszi feleségül, akkor köteles annak címerét most már saját családi címerébe beépítve viselni.

Több címer együttes ábrázolása esetén eleinte a címerpajzsok egymás mellé helyezésével érték el a kívánt együttes szimbolikát. Majd két fő változat alakult ki több címer együtt ábrázolására: a pajzsok egymásra helyezése; illetve a pajzs többszörös osztása, különösen negyedelése.

Az első változat esetén, ha több pajzsot helyezünk egymásra, ez legfeljebb hárommal lehetséges. Ilyenkor az elnevezések alulról közép, azaz a legkisebb felé haladva: *alappajzs* vagy *öregpajzs*, *boglárpajzs*, legbelül pedig a *szív pajzs*. A legfontosabb (gyakran a régibb) címerelem természetesen legbelül a szív pajzsban található. Negyedelés vagy más többszörös osztás esetén a pajzs heraldikai jobb felső sarkából haladva folyamatosan sorszámozzuk a mezőket. Egyszerű *negyedelés* esetén a *legfontosabb* (esetleg legrégebb) címerelem az *első mezőben* helyezkedik el, míg többszörös osztásnál a pajzs mértani középpontjában lévő mezőben.

A negyedelés kapcsán kell szólni a pajzs klasszikus osztó vonalairól. A pajzs függőleges osztását nevezzük *hasításnak*, míg a vízszintes osztását *vágásnak*. Tehát ilyen értelemben olvasható az angol államcímerről, hogy az egy középén egyszer hasított, illetve vágott pajzsot jelent. Ugyanígy például a magyar államcímer olvasata: középén egyszer hasított, míg jobb oldali mezejében hétszer vágott pajzs.

Szintén a több címerkép elhelyezését szolgálja az angol heraldika által kedvelt *szarufa*, illetve *ágas*, amely a pajzs terén legalább *három címerkép* ábrázolását teszi lehetővé. Ezek tulajdonképpen a pajzs harántosztásából fejlődtek ki. Az oldal vagy harántosztás különböző jelentésű, attól függően, hogy a harántosztást a heraldikai jobb vagy bal oldalról végzem. Ezt a klasszikus heraldika egyébként „*címertörés*”-nek nevezi. A *heraldikai jobb harántosztás* a közép-európai heraldikában a család fiatalabb ágának a jelölésére szolgál. A *heraldikai bal harántosztás* az ún. „*bastard*” ágat, azaz a család törvénytelen kapcsolatból való származását jelenti. Számos ma is élő nyugat-európai arisztokrata család büszkélkedik ilyennel, hiszen valamelyik ősanyjuk egykoron valamelyik uralkodó kedvese volt. A kapcsolatból származó gyermekeket általában arisztokrata címmel látta el a törvénytelen apa, az uralkodó, s rendszerint megengedték a családi címer használatát is egy balharánt pólya, tehát a *bastard* jel alkalmazásával. Többszörös jobb, illetve balharánt osztás eredményezi a *sakkozott* vagy heraldikai pontossággal *rutázott pajzsot*.

A pajzsoknak vízszintes osztással, tehát vágással keletkező részeiből – ha csak két vágást alkalmazunk – nevezzük a felső harmadot *pajzsfőnek*, míg az alsó harmadot *pajzstalpnak*. Ennek a hierarchia szempontjából van jelentősége. Különösen kiemelkedik a *pajzsfő*, mivel az e helyen ábrázolt címerkép hivatott jelezni az *alárendeltséget*. Ez családi viszonylatban az öröklésre jogosított helyét jelzi az öröklési parentélában, míg közjogi viszonylatban a személy vagy testület alárendeltségét valamely hatalomgyakorló, illetve a címeradományozó irányába.

Magánviszonylatokban mindmáig az *angol heraldika* használja előszeretettel a *pajzsfőt* a *születési sorrend* megjelölésére (elsőszülött = torna gallért kap; míg a

másodszülött = holdsarlót; végül a harmadik fiú = egy ötágú csillagot), amit a régi heraldika gyakran „címertörés”-nek nevez. Ennek a jelzésnek jelentőségét különösen kiemeli, hogy az angol hűbéri jog szabályai szerint a vagyon csak az elsőszülött fiút illette. *Közjogi viszonylatokban*, különösen városok és más testületek esetén itt, a pajzsfőben szokás ábrázolni az autonómiát adományozó vagy megerősítő személy (rendszerint uralkodó) címerének egy jellegzetes elemét, ami ily módon szimbolikusan is hivatott jelezni az alárendeltséget. (NB. a régi hűbéri láncolatban a vazallus rendszerint ide emelte át a hűbérura címerének egyik elemét!) Míg a pajzstalp a fontossági sorrendben legutolsó jelnek a helye.

Nyugat-Európában, különösen a spanyol és portugál, de néha francia heraldikában is előszeretettel alkalmazták a pajzsok keretelését. Ez a „*bordeur*” vagy keret eredetileg az Ibériai- félszigeten arra szolgált, hogy azon jelezzék a *feleség címerének* valamely jellegzetes elemét. Ráadásul azt többször megismételve. Tehát a kereten elszórva például csillagokat vagy bástyákat stb. találunk. Később bizonyos fontosabb elemek is itt a kereten kerülhetnek jelölésre, különösen ha nagyon összetett volt a címer. De arra is van példa, hogy valamely magánszemély vagy testület egyik pajzsmezőjében az állami címet alkalmazhatja ilyen keretelt megoldással.

Tehát összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy a heraldika történetében több lehetőség is kialakult a szimbólumok fontosságának, illetve a *hierarchizáltságnak* kifejezésére. Egyrészt a legrégebb a negyedelt pajzs első mezeje. Többes osztatú pajzsnál viszont a pajzs közepe. Míg egymásra tett pajzsoknál a szív pajzs a lényeges jel helye. Ám pajzsfő alkalmazásánál ez a felső harmad a hierarchizáltság kitüntetett helye. Végül a pajzs kerete is alkalmas lehet bizonyos elemek fontosságának hangsúlyozására.

Maga a *pajzs elhelyezése* is esetenként jelentőséggel bírhat. Így a közép-európai heraldikában a pajzsot, a címeres leveleken rendszerint a címert adományozó uralkodó nevének az irányába döntik, rendszerint az oklevél felső sarkában balra, azaz a heraldikai jobb irányába mivel ott kezdődik az uralkodó titulusa. Ez egyúttal a tisztelet kifejezését is szolgálja. A német birodalmi címeradományozásoknál már ez nem figyelhető meg, mivel rendszerint az oklevél közepére festették a címet. Hasonló a helyzet a címerben lévő címerképekkel is, amennyiben az ábrázolt élőlényeknek az adományozó neve, tehát a heraldikailag jobb felé kell fordulni. Közismert jelzés a *felfelé fordított pajzs*, ami már régtől fogva a közép-európai heraldikában az „ultimus familiae”, azaz a család utolsó tagjának jelzésére szolgált, annak temetésén.

1.3. Mesteralakok és címerképek

A címereken ábrázolt alakokat, képeket hagyományosan két nagy csoportba osztja a heraldika. Egyik a „*heroldalak vagy mesteralak*”, míg a másik a tulajdonképpeni „*címerkép*”. A címerkép kategórián belül is megkülönböztetnek három csoportot. Így:

az élő világ lényei és jelenségei; a képzeleti alakok; vagy mesterséges alakok kerülhetnek a pajzsra.

Heroldalak vagy *mesteralak* a pajzs *geometriai osztásával* jön létre. Már az emlegetett függőleges, vízszintes és harántosztások is némely szerző szerint a mesteralak kategóriájába is sorozhatók, különösen a rutázott pajzs. Ilyen geometriai osztásból jellegzetesek: a cölöp, a pólya, a szarufa, illetve a kereszték. A cölöp két párhuzamos hasítás eredménye, ami a pajzs egyharmadát kell hogy jelentse. Az ily módon ha a három mezőre osztott pajzsnak eltérőek egymástól a mázai, akkor a középső függőleges osztásból keletkezett mezőt cölöpnek hívjuk. Ugyanezen osztás vízszintesen, tehát két vágás eredményeként pólyát hoz létre. Pólyát mindig csak párhuzamos osztások eredményeznek. *Páratlan vágások esetén pedig csak vágásos címerről beszélünk.* Ezért mondjuk, hogy a magyar államcímer jobb oldali mezeje nem pólyás, mivel hétszer vágott.

A *kereszték* kategóriájában két nagy csoport különül el, úgymint a hosszú egyenes szárú *latin kereszt*, másrészt az egyenlő szárú *görög kereszt*. Európa a görög keresztrel a kereszties háborúk során ismerkedik meg, főleg a lovagrendek közvetítésének eredményeként máig is használják.

A latin kereszt eredete az ún. Antonius vagy „füles” keresztre megy vissza, amelynek egyik változatát a kopt egyház ma is használja. Jelentésében egyesek a régi egyiptomi életszimbólumra vezetik vissza. A gyakorlati életben, katonai viszonyok között a késő római hadseregben nyert jelentőséget. Itt az eredeti légio jelvényét, a lándzsanyélre tűzött sasmadarat, mint a győzhetetlen napnak a pogány szimbólumát cserélték le az ugyanezen lándzsára tűzött keresztrel. Ez a lándzsa tetején elhelyezett táblába rajzolva, mármint a kereszt, görögösen „*labarum*” elnevezéssel bírt a bizánci birodalomban. A *magyar királyok*, így már valószínűleg Szent István is ezt veszik át, ahogy azt az István utáni harmadik királyunk I. András Tihanyban lévő sírfedőlapján ma is látható. Így szerepel András fiának, Salamon királynak a pénzein is három egyenes *hosszú* - körmeneti vagy latin kereszt. (NB. elsősorban nem egyházi jelentése van, hanem, csak annyit tesz, mint a katonai hatalom, azaz *az impérium gyakorlója kereszttyén* ember.) Érdekes még, hogy a skandináv világ máig ezt a hosszú körmenetei keresztet vízszintes helyzetben ábrázolja, illetve használja.

Ez a kereszt azután Bizáncban megkettőződik, amit III. Béla hoz át Magyarországra. Az ő uralkodásától kezdve nagyjából folyamatosan ez a királyi jelvény Magyarországon. Jelentése kettős: a királyi hatalom jogosítványai, illetve a hatalomgyakorlók köre.

E kettős kereszt változatai még az egyenlő szárú ún. *lotaringiai kettős kereszt*, amely magyar hatásra, Nápolyon keresztül, a magyar királylányokkal kötött nápolyi házasságok révén került oda, illetve később onnan (szintén házasságokkal) Franciaországba. Ugyanakkor az ortodox egyház, elsősorban *az orosz egyház* ezt a kettős keresztet már *hármass kereszt*ként használja. (Megkülönböztetendő az ún. pápai hár-

mas keresztől, mivel a pápáé, akárcsak a magyar kettős kereszt a felső részén – egymással párhuzamosan – tartalmazza a három egymástól eltérő méretű keresztszárat. Ugyanakkor az orosz egyház a harmadik keresztszárat lent a kereszt szár alsó harmadában ferdén és nem vízszintesen ábrázolja.)

Az egyenlő szárú görög kereszt divatja, különösen az X alakú ún. *Szent Andráshereszt*, a kereszties háborúk révén lesz ismeretes a nyugat-európaiak számára. Különösen ez utóbbit használják előszeretettel máig a különböző lovagrendek. Kiemelkedik e kereszt sorából az ún. *jeruzsálemi kereszt*: ez egy egyenlő szárú talpas kereszt, amelynek belső sarkaiban is egy-egy szintén egyenlő szárú kis görög kereszt van. Eredetileg ez a Jeruzsálemi Királyság címere volt, ma pedig a Szent Sír-lovagrend tagjai használják ezüst alapon vörös színben.

A címerképek közül az első az élő világ lényei és teremtményei. Közülük is eleinte a harcos állatokat használták nagy előszeretettel, különösen az oroszánt. Az *oroszlán* jellegzetessége, hogy mindig támadó, tehát ágaskodik hátsó lábain, karmai előre nyújtva, míg farka a hátával párhuzamos. Ennek végén egy bojt is van, majd a XV. századtól a heraldikai oroszán farka megkettőződik. *Heraldikai leopárd*nak kell tekinteni az oroszánt: ha sétál, szembenéz, szája „malomvas” alakú, farkát pedig a háttára csapja. Tipikusan ilyen címerállat az *angol államcímeré*, ahol az első és negyedik vörös mezőben három sétáló arany leopárd látható.

Más támadó állatokat is kedveltek, így a sast és a hozzá hasonló *ragadozó madarakat*, amelyeket szintén szárnyaikat széttárva, csőreiket kinyitva, támadásra készen ábrázoltak. Az állatok esetében a támadásra alkalmas eszközeik (karom, illetve csőr) mindig más heraldikai mázzal van ábrázolva. Ezt „*fegyverzettség*”-nek hívjuk. Így például az osztrákok címerállatának heraldikai olvasata: kétféjű fekete sas, arannyal fegyverzett.

Kedvelte a heraldikai ábrázolás az ember alakot is, illetve a különböző emberi végtagokat (fej, karok esetleg lábak). Lényeges szabály az élőlények vonatkozásában, hogy a lény deréktól fölfelé látható, akkor a heraldikai elnevezése: „*eltűnő*”, míg ha testének kétharmada látszik, akkor „*növekvő*”.

Külön képi világ a *virágoké*. Közülük is a heraldikai rózsza és a lilium tartozik a klaszikus címerképek közé. Fontos tudni, hogy a heraldikai *rózsza* mindig ötszirmú. A *lilium* nem feltétlenül fehér, illetve ezüst, hiszen a francia királyi címer kék mezőben arany liliumokat mutat. Ha liliumnak még a porzói is ábrázolhatnak, akkor ún. „*flórenci*” liliummal van dolgunk. A közép- és kelet-európai heraldika ezeket a virágokat mindig valamilyen alátámasztással ábrázolja, így főként kéz tartja, vagy sisakon van, stb.

Az élővilágból ábrázolják még a napot (mindig tizenhat sugara van), a holdat (heraldikai jobbról nyitott az újhold, heraldikai balról fogyó hold, míg a vízszintes alakú a holdsarló). Az olasz heraldika újítása a különböző tárgyak alátámasztására a hegy, illetve halom (ott a hármass halomtól egészen a hetesig találhatók különféle variációk, így pl. a Chiggi családé hetes halom).

Képzelti alakok tulajdonképpen jórészt ún. mesebeli állatok és szörnyek. Leírásuk egy ókori állattani tankönyvön alapszik, amit a középkori szerzetesek rengeteg torzítással másoltak, illetve adtak vissza, s ezt hívták „*Bestiarium*”-nak. Közülük is kiemelkednek néhányan, így: a griff (oroszlán és sas keveréke), a sellő (női test és halfarok együttese), basiliskus (tarajos sárkánykígyó), a kétfejű sas, illetve a szárnyas oroszlán (régai perzsa királyi jelvények), valamint az unikornis (egyszarvú).

Mesterséges alakok közé mindent besorolunk, ami az *emberi kéz alkotása*, így akár egy betűt vagy csavart is. Általában és legrégebből főként az épített alakzatokat kedveli e körben a heraldika, így főleg városkapuk, tornyok és bástyák ábrázolására került gyakorta sor. (NB. ilyen mesterséges alak az Esterházy család hercegi ágának címerében a boglárpajzson lévő „L” betű, ami azt jelzi, hogy a család ezen ága, a fraknói, a hercegi címet Lipót császártól kapta.)

1.4. Sisakok, címerfödél, sisakdísz, sisaktakarók, pajzstartók, jelmondat

Eredetileg – ahogy már említettük – a sisak, illetve a rajta lévő dísz, jel szolgált a lovagok megkülönböztetésére. Például *arany sisakja* csak a királynak lehetett. Ezt a fontosságát mindmáig őrzi az angol heraldikában, ahol *a sisak adományozására csak az uralkodó jogosult*, s azt is csak arisztokratáknak, baronett címtől felfelé juttatja. Ott ugyanez a szabály érvényes a pajzstartókra is. Hasonló fontosságot nyert a francia heraldikában, ahol elsősorban címerfödélként nem is sisakot hanem inkább koronát kezdtek alkalmazni.

Ettől lényegesen eltér Közép- és Kelet-Európa heraldikája, ahol a pajzson mindig előszeretettel alkalmazták a sisakokat, később már a nőkén is. Itt csak az egyháziak és a király jelentenek kivételt. Az egyháziak címerpajzsát mitra vagy bíborosi kalap fedi. Az uralkodó címerpajzsán pedig errefelé mindig korona található. A *francia* gyakorlat, azaz hogy *koronát* ábrázolunk a pajzson címerfödélként, ugyanakkor átvételre kerül a német birodalomba is, sőt Magyarországra is eljut. A *német* rendszerező heraldika kialakít egy sorrendet. E szerint a sisakra helyezett koronák ága jelzi *a rendi betagozódást*: lovag, köznemes ötágú, báró hétágú, míg gróf kilencágú, végül a herceg tizenegy ágú korona használatára jogosult sisakján. Ettől lényegesen eltér az *angol heraldika*, amely viszont a németalföldi és skandináv világ heraldikájára hatott ez ügyben. Itt lehetséges és az a gyakori, hogy a címeradományozásnál csak pajzsot és rajta sisakdíszet vagy oromdíszet adományoznak *sisak* használati jog nélkül.

A *sisaktakaró* vagy régi magyar szóval „*foslány*” eredetileg a lovag sisakkal borított fejét védhette. Ma már csak díszítésre használják, amelynek alapszabálya: a sisaktakaró hullámos fodra kívülről mindig színt, míg belső fordulataikban fémet mutatnak. E sisaktakarók az újkorban eltűnedeznek, sőt a reneszánsztól megfi-

gyelhető egy erőteljes újítás, amely a címerpajzsot *lombkoszorúval* veszi körbe, ez a „*chartouche*”.

A címer eredetileg is tulajdonosának az identifikálására szolgált. A lovagrendi címerek elkezdik elterjeszteni a *jelmondat* (*devise*) divatját. Ez a címerben ábrázolt címerképet akár konkretizálhatja vagy jelentés tartalmában bővítheti. Mindig a címerpajzs alatti szalagon használják. Ezzel szemben ha valamilyen jelmondathoz hasonló kifejezés vagy csak egy szó kerül a pajzs fölé, akkor az már *csatakiáltásnak* minősül. Ettől a skóciai heraldika tér el, amelyik éppen fordítva használja az előbb említett jeleket. Divatos lett a jelmondat az államcímerek alatt is, különösen ahol az uralkodó család magán-, azaz családi címere vált államcímerré, lásd Anglia. Ugyanakkor Magyarországon az államcímer sohasem tartalmazott jelmondatot.

2. AZ ÁLLAMCÍMEREK ÉS HASZNÁLATUK RENDJE

Az államcímerek nagyjából a címeradományozás idejében kezdenek általánosak lenni, azaz rendszerint a királynak van családi címere, és csak később alakul ki az uralkodói vagy államcímer. Ez összefüggésben van a középkori államfogalom kezdetlegességével is. Ugyanakkor általánosnak mondható, Magyarországot leszámítva, hogy az uralkodócsaládok magáncímerei vagy azok egyes elemei válnak az állam címerévé. Ez természetesen azt eredményezheti, hogy dinasztia váltás esetén szükségszerűen címerkiváltás vagy módosulás következik be.

Az adományozás elterjedésével kitüntetésképpen szokás lesz az uralkodói címer egy-egy elemét szintén adományozni, de sohasem a teljeset. Ennek heraldikai megjelenítésére a már fent elemzett szabályok nyújtanak eligazítást, amelyek jelzik a pajzson lévő helyek kiemelt sorrendjét. Különösen közületi vagy testületi címerekben figyelhetünk meg ilyen nagyfokú állandóságot. Így például az Árpád-korban már szabad királyi státust élvező városok címereinek zömében is az Árpádok családi címere a vörös és ezüst vágások rendre megjelennek. Hasonlóak a nyugati példák is.

A régi uralkodói, illetve államcímerekből itt kettő alakulását, illetve leírását közöljük éppen régiségüknél fogva. Az *angol államcímer* kezdetei a XII. századra nyúlnak vissza. Ekkor már a sétáló, akkor még *oroszlánnak mondott*, három állat szerepel az angol király címereként. Legalábbis 1198-ban már így jelenik meg I. Oroszlán-szívű Richárd nagypecsétjén. (NB. I. Richárdtól olyan töredékes pecsét is ismeretes, amelyiken még valószínűleg csak két, de ágaskodó oroszlán van kivésve.) II. Henrik halálakor hátrahagyott özvegye 1204-ben, a híres Aquitániai Eleonóra készített az I. Richárdéhoz hasonló (özvegyi) felségpecsétet, a három lépegető oroszlánnal. A legkorábbi címerterkercs 1255-ben szintén úgy tudja, hogy „Anglia királya vörös pajzsot visel, rajta három arany oroszlánnal”.

Ezt a címert azután a XIV. században, amikor Szép Fülöp francia király fiai sorra kihalnak, megváltoztatják. Mivel az egyetlen túlélő örökös III. Edvard angol király felesége a Capeting Izabella lesz, akkor jogot formál az angol királyi család a francia koronára is. Bár a királyságot meg nem szerezhetik, pedig százéves háborúba bonyolódnak érte, ám igényüket a francia korona iránt heraldikailag is kifejezésre juttatják. Ez azt jelenti, hogy negyedelik az angol királyi címerpajzsot, s az *első mezőbe* (kék mezőben arany liliomok) a *francia királyi címert* helyezik el igénycímerként. Erre az elhelyezésre az a heraldikai szabály is okot ad, hogy a francia királyság régebb, mint az angol. Így azután a *második mezőbe kerülnek az angol leopárdok* (a harmadik mező a másodikat, míg a negyedik az elsőt ismétli ekkor). Amidőn 1376-ban V. Károly francia király a saját királyi címerében a liliomokat háromban rögzíti, a módosítást Anglia is átveszi, és ettől kezdve az angol királyi címerpajzs első kék mezejében három arany liliom látható.

A *francia címer* – heraldikai elhelyezését tekintve is – egészen Napóleon császárságáig így látható az angol királyi címerben, de akkor megszűnően a francia királyság (1801-et követően), végre kiveszik azt az angol címerből. Időközben a *Stuart család* trónra kerülésével a *skót királyi címert* is megjelenítik. Ez kerül I. (Tudor) Erzsébet halála után 1603-ban I. (Stuart) Jakab trónraléptekor a negyedelt angol királyi pajzs harmadik mezejébe (arany mezőben vörös kettős kereten belül ágaskodó vörös oroszlán ábrázoltatik). Majd miután egyesítik az Ír Királyságot is Angliával (már VIII. Henrik királyság rangjára emeli az ír területet, de csak I. Jakabtól folyamatos az angol címerben) a *negyedik mezőben megjelenik az ír államcímer* (kék mezőben arany hárfa, ezüst húrokkal).

Lényegében tehát az 1600-as években véglegesen rögzül az angol királyi címer. Változások csak annyiban történnek, hogy a Stuartokat követő királyi családok az államcímer pajzsára, boglárpajzsban ráteszik a saját családi címereiket is. Így Orániai Vilmos, amikor feleségével, Annával uralkodik, majd az ő gyermektelen haláluk után az 1701-es Act of Settlement szerint a Stuartok másik leányága, a hannoveri hercegi család következik (ez a ma is uralkodó dinasztia Windsor névvel), ők szintén elhelyezik boglárpajzsban a Hannoveri Hercegség címerét. Ez a helyzet egészen 1837-ig, amikor IV. Vilmos leánya, Viktória kerül az angol trónra. Ő a családi törvények szerint csak az angol koronát örökölheti, míg apjának öccsei folytatják az uralkodást a most már királyság rangjára emelkedett Hannoverben (indoklásul azt hozzák fel, hogy a száli törvények szerint nő nem örökölheti a trónt). Ettől kezdve máig a Hannoveri család két ágban – egy angol királyi és egy hannoveri hercegi – él. Am Viktória angliai uralkodásával megszűnően tehát a perszónalunio Anglia és Hannover között, ki is veszik a boglárpajzsot az angol királyi címerből.

Tehát a Viktóriától máig *használt angol államcímer*: egy negyedelt pajzs, amelynek első és negyedik vörös mezejében három sétáló arany leopárd van, míg második arany mezejében kettős, liliomokkal megrakott vörös keretben vörös oroszlán

ágaskodik, harmadik kék mezejében ezüst húrú arany hárfa ábrázoltatik. A pajzson arany sisakot vörös béletű arany korona fed, amelyen jobbra néző arany leopárd áll. Sisaktakarók: arany és ezüst. A pajzsot a heraldikai jobb oldalról ágaskodó koronás arany oroszlán, míg bal oldalról arany szarvú fehér unikornis tartja. *Jelmondatak*: a címerpajzsot a térdszalagrend jelvénye öleli körbe, amelyen annak jelmondata („Honi soit qui mal y pense” = az a rossz, aki rosszra gondol) olvasható, míg a címer együttes alatti mondat szalagot a: „Dieu et mon Droit” (= az én Istenem és jogom) felirat díszíti. A királyi címerhez külön, országankénti más címerjel is tartozik. Maga a Windsor-ház is külön quasi családi címerjelet használ, ami különbözik az államcímerhez kapcsolódóktól.

Ugyanakkor Angliában is az államcímer történeti alakulása szorosan összefüggött az uralkodó által birtokolt területekkel, amit régi idők óta a hivatalos, a királyi kancelláriák által használt királyi cím volt hivatva kifejezni. Hiszen a királyi címben szereplő területek önálló címerelemként jelennek meg az uralkodói címerpajzson. Az angol *uralkodó* ma is használatos *címe* ezért a következő: „Isten kegyelméből... Nagy Britannia, Észak-Írország és más birtokai, illetve területei Egyesült Királyságnak királya (avagy királynője), a Nemzetközösség feje, a hit védelmezője.”

Magyarország címere különbözik fejlődés történetében az angoltól. Egyes utalások arra mutatnak, hogy nálunk *eredendően külön szimbóluma volt a királyi hatalomnak*, ami időben megelőzte még a címerviselés divatját is. A főhatalom már említett legkorábbi és legmaradandóbb szimbóluma az egyes, majd III. Bélától a *kettős kereszt* speciális jelentéstartalommal (tehát a főhatalom jogosítványai és a hatalomgyakorlók köre). Az *Árpád-háznak* természetesen szintén volt *családi címe*, amit a kutatások a *vörös/ezüst vágásokkal* azonosítanak. Fontos szabály ezekkel kapcsolatban, hogy a *kettős kereszt* jelvényt, majd címet csak az *uralkodóház megkoronázott tagjai* viselhették (így a király és felesége), míg akikre nem került sor az uralkodásban, azok használták az 1190-es évektől feltűnő vágásos családi címet. Az uralkodót *kettős kereszt* címer nemcsak életében, uralkodói ténykedései során illette meg, hanem halálában is. Így például III. András második felesége jóval férje után, az 1350-es években halt meg egy svájci kolostorban, s az ezen alkalomra elkészített temetési zászlain is hármassal halmon *kettős keresztet* ábrázoltak.

E szabályozottnak tűnő címerhasználatban csak *Imre és II. András* uralkodása jelent egy rövid kivételt, amikor az uralkodói felségpecséten, így többek között az Aranybullán is, nem a *kettős kereszt* címer, hanem a *sávok, rajtuk hét sétáló oroszlánnal* jelentek meg királyi címerként. IV. Béla, II. András fia viszont már visszatért nagyapja, III. Béla *kettős keresztjéhez*. Ezt követően Luxemburgi Zsigmondig az állami felség pecsét mindig a *kettős keresztet* mutatja, ahogy arról az 1440. évi törvényhozás meg is emlékezik. Ez már annyira átment a köztudatba, hogy Zsigmond fogsága idején is, az interregnum alatt, amikor a királyi tanács országtanácsként kormányzott, akkor külön új felségpecsétet véstettek, amelyen a *kettős keresztet*

ábrázolták, míg a köriratában a híres szöveg „*Sigillum sacrae coronae*”, azaz a Szent Korona pecsétje szerepelt.

Ugyanakkor a *vegyes házi királyoktól* kezdve megfigyelhető a törekvés, hogy címerviselésükben, ami óhatatlanul új címerelemek bekerülését jelentette az állami használatba, kifejezetten hangsúlyozták az Árpád-házzal, a „Szentkirályok”-kal való rokonságot. Ez elsősorban abban nyilvánult meg, hogy az Árpádok családi címerét, a vágásokat kombinálták saját címerlemeikkel. Leghíresebb közülük, a még az országalmára is rákerülő Anjou- kompozíció, amely a vágásokat egyesítette egy pajzsra az Anjou-liliomokkal. Ám ezt az egyetlen esetet leszámítva a fennmaradt emlékek következetesen azt mutatják, hogy e királyok is csak mintegy magánhasználatra szánták új címer kompozícióikat, és *felségténykedéseiknél* megmaradtak a *kettős kereszt* mellett. Különösen feltűnő ez Zsigmond esetében, aki még német-római császárként is a legelőkelőbb helyen, a birodalmi sas mellett a magyar kettős keresztet használta.

A ma is ismert magyar címer I. Jagelló Ulászló uralkodása alatt alakul ki, és Hunyadi Mátyás alatt rögzül. Ez végül is a legrégebbi elem, a kettős kereszt és az Árpádok vágásos címerének az egyesítéséből jött létre. Bár I. Ulászló csak négy évig uralkodott (1440–1444), ám címeralkotása maradandónak bizonyult. *Mátyás helyez* az ily módon egyesített pajzsra (a jobb oldal a vágásokat, míg a bal oldal a kettős keresztet mutatta) *címerfödélként* a *Szent Korona* stilizált változatát. I. Ferdinánd uralkodása alatt a bécsi ábrázolások – címertanilag helyesen – az egyesített címer heraldikai jobb oldalán ábrázolták a kettős keresztet, tehát az előkelőbb helyen, míg a vágások bal oldalra kerültek. Később ők is visszatértek a korábbi formához, s végül is így az I. Ulászló-féle változat rögzül.

A *magyar címer pajzstartói* az Anjou-korig vezethetők vissza, ez pedig a kor lovagi ideáit tükrözi, mivel a pajzsot sárkány, a „*dracon*” tartotta vagy inkább őrizte. Egészen *Zsigmondig* nyomon követhető ennek alkalmazása, aki szintén előszeretettel alkalmazott hatalmi ténykedéseinél *sárkány szimbólumot*, amit jelez az általa alapított *Sárkányrend* is. Ám élete vége felé *Zsigmond* (talán megbánva bűneit), többek között a bűnbánat egyik jeleként leveszi a sárkányokat a magyar címer mellől, és *azt angyalokkal* állítja körbe. (Egyes híradások tizenegy angyalról is tudnak.) Hunyadi Mátyás háromra mérsékli az angyalos pajzstartók számát. Végül *Mária Terézia* egyik rendelkezése mondja ki, hogy két angyal tartja a magyar állami címert. A Dualizmus idejében született egyik magyar belügyminiszteri rendelet pedig előírta, hogy ezek az angyalok sohasem női alakként, hanem mindig serdülő ifjakként, bajusz és szakáll nélkül ábrázolandók. Ugyanakkor a francia forradalom hatására nálunk is elterjed 1848-tól pajzstartók helyett az ún. *cartouche*, azaz zöld lombok alkalmazása, amelyek rendszerint tölgy és olajág voltak. A dualista kor szabályozása lehetővé tette mindkét féle pajzstartó használatát.

A *magyar országcímeren sohasem használtak sisakot*, hanem állandó címerfödél volt a *Szent Korona*. Megemlítenéd még, hogy ellentétben a nyugat-európai címe-

rekkel, a magyar *állami címer jelmondatot sem tartalmazott*. Ez arra vezethető vissza, hogy az állami felségjelvény itt nem az uralkodó magáncímeréből lett, hanem már keletkezésekor saját önálló, közjogias jelentéstartalmat hordozott. Így jelmondatok *csak a hadi zászlókon* jelennek meg Magyarországon, azok is legkorábban Bocskai idejéből, amelyek a címer mellé voltak applikálva. (Korábbi nyomokat a zászló anyagának romlandósága miatt sem igen lehet keresni.)

A magyar állami címer olvasata: középen egyszer hasított pajzs, amelynek a jobb oldali mezeje hétszer vágott, s a vágások vörössel kezdődnek és ezüsttel végződnek; míg bal oldali vörös mezejében zöld hármashalomnak arany koronás közepéből ezüst kettős kereszt emelkedik ki. A pajzsot a Szent Korona fedi.

2.1. A címeradományozás és használatának állami szervei, az állami címerek használata

2.1.1. CÍMERADOMÁNYOZÁS ÉS SZERVEI

Eredetileg minden címer ún. *önkéntesen felvett címer* volt. Jeleztük, hogy az 1300-as évek hozták meg az *uralkodói címeradományozás* divatját. Az adományozás ettől kezdve csendben besorolódik az uralkodói felségjogok közé. Ezt elősegíti, hogy Nyugat-Európában szoros kapcsolatba kerül a nemesi státusz és a címer, azaz a lovagnak címerrel is kellett rendelkeznie. Éppen a lovagi intézmény nemzetközi jellegéből következett, hogy miképpen a lovaggá avatást is bármely tekintélyesebb lovag végrehajthatta, később leggyakrabban az uralkodó, így idegen uralkodók ennek mintájára természetesen saját országuk határain kívülieknek is adományoznak címert. A hazai adományozást tovább komplikálta, hogy a Habsburg uralkodók hol birodalmi címeradományt tettek, hol meg csak magyar királyi felségjogon végezték az adományozást. Bárki, aki szuverénként elismert volt, a korabeli Európában adományozhatott címert, így az erdélyi fejedelem is, sőt még a római pápa is világiak számára.

Az 1400-as évek közepétől figyelhető meg azon szokás rögzülése, hogy egyrészt ettől kezdve Nyugat-Európában mindenkitől, aki lovag volt elvárták, hogy rendelkezzen adományozott címerrel, másrészt az adományozási jog a szuverénekre korlátozódott. Nem volt ilyen szoros kapcsolat Közép- és Kelet-Európában. Werbőczy ki is mondja *Hármaskönyvében*, hogy nálunk *a címer a nemességnek nem kelléke, hanem csak ékessége*.

Ennek ellenére az 1500-as évektől errefelé is az uralkodói adományozás válik dominánssá. Ezt két dolog is elősegítette, egyrészt elfogytak az eladományozható birtokok, holott itt Magyarországon elsősorban a birtokadományozás ténye nemesített, így hát helyette maradt a puszta *armális* adása. Másrészt zsoldoskatonaságra való

állami pénzeszközök híján gyakran *tömeges nemesítésbe* (kollektív nemesség) kezdtek mind a Habsburg uralkodók, mind az erdélyi fejedelmek, különösen a hódoltság peremén (hajdúk) vagy a régibb népcsoportok, mint a jász-kunok. Az így címeres levéllel megnemesedők bár birtokot alig vagy semmit sem kaptak, de nemessé válva adózniuk nem kellett. Ugyanakkor az állami hadsereg számára, ha nem is annyira korszerű, de mégis létszámában nem kis katonai utánpótlást jelentettek. Hasonló okok megfigyelhetők a tömeges vagy kollektív nemesség kialakulásánál, mind a középkori Lengyel Királyságban, mind az Ibériai-félsziget királyságaiban.

A címeradományozás uralkodói jogként való állandósulása három dolgot eredményezett: az uralkodó más szerveket is bevont az adományozás lebonyolításába; ettől kezdve állami szervek jogosultak voltak a címerhasználat ellenőrzésére; címerviták esetén szintén állami szervek bíraskodtak.

a) A címeradományozásban az uralkodó mellett közreműködő szervezeteknek két nagy típusa alakult ki. *Nyugat-Európa* régibb királyságaiban (Anglia, Franciaország, Aragónia stb.) elsősorban ún. *címerkirályokat* nevezett ki az uralkodó segítőiül. Ebből fejlődik ki idővel a *Címerhivatal*. Közép- és *Kelet-Európában* viszont általában a *királyi kancelláriák* maradtak, mint általános udvari oklevélkiállítók a címeradományozás királyi főszervei. Átmenetet képez ebből a szempontból a német birodalom, ahol sokáig hallunk címerkirályokról, mégis a Bécsben székelő Habsburgok a kancelláriát veszik igénybe e célra rendszeresen, mint a birodalom császárai. Viszont errefelé is hallunk később címerhivatalról.

A nyugat-európai forma folyamatosan Angliában maradt fenn, ezért azt érdemes bemutatnunk. Az *angol király* már a XV. században leadta a címeradományozás jogát a címerkirályainak (*King Arms*). A király magának csak a sisak, illetve a címertartók adományozását tartotta fenn. A címerkirályok segítői a *heroldok* lettek, míg ezek segédei vagy apródjai az ún. „*persevant*”-ok. Eredetileg *három címerkirály* létezett Angliában: északi, déli és nyugati. Hozzájuk csatlakozott negyedikként a legmagasabb angol kitüntetés, illetve rend, a *'Térdszalagrend'* címerkirálya. Idővel a nyugati címerkirály hivatalát felszámolták, s az északi és déli címerkirály így a két részre osztott szigetországban szigorúan körülhatárolt területen gyakorolta az adományozást. Hozzájuk képest a *'Térdszalagrend'* címerkirálya általános hatáskörűnek mondható. Ám a címeradományozást együttesen egy *címerügyi kollégiumban* gyakorolták, ahol a *három címerkirály mellett a főudvarmester vagy szertartásmester elnökölt*, királyi megbízásból. Tulajdonképpen erre építve létezik máig az angol koronában a *Címerhivatal*, ahol az adományozás adminisztratív aktusait elvégzik, illetve az alapítástól, az 1500-as évektől kezdve az adományozás tényét hivatalosan nyilván tartják ún. címerkönyvekben.

A címerkirályok segítői a *heroldok*. Eredetileg királyi hírvivők, illetve kisebb rangú királyi követek lehettek, akik az uralkodó megbízásából alkalmakként képviseltek őket. E munkájuk során kötelesek voltak ruházatukon a küldő uralkodó címerét

ábrázolni, illetve viselni. Később a címerhordás állandósulásával a legtöbb helyen a címerkirályok mellé, azok segédeként rendeltettek. Angliában máig ők a tulajdonképpen címeradományozás tényleges előkészítői és lebonyolítói, illetve az adományozás nyilvántartásának felelősei. Ők kezdték vezetni éppen a fenti okok miatt a címerek nyilvántartására először az ún. *címertekercseket*, majd a *címerkönyveket*. Ma is a címeradományozásért folyamodók elsőként a heroldokhoz fordulhatnak, ők a quasi elsőfokú fórum.

Mellettük léteztek a már említett *persevantok* vagy heroldsegédek, akikből idővel, ha tehetségesek voltak, heroldok lettek. Így elsősorban a heroldok kiküldötteiként jártak el. A hanyatló heraldika korában ez a státus mindenütt elszorod, így már a Címerhivatalba sem kerülnek be. (Megjegyzendő, hogy az újkorban annyira újra virágzik a címerhasználat mind magánosok, mind testületek által, hogy például az angol uralkodó kénytelen volt a Címerhivatal tehermentesítésére külön címerkirályt kinevezni Kanadába és külön Ausztráliába.)

Közép- és Kelet-Európában a fent leírt szabályos rend nem szilárdult meg. Bár a német birodalomban címerkirályról és heroldokról is hallunk. Míg Itáliában, a Magyar Királyságban vagy a lengyeleknél nincsenek címerkirályok, legfeljebb heroldok (pl. már Zsigmond királynak is volt magyar heroldja, akit az Aragón királyságba küldött követségbe, ahol ruházata alapján eleinte töröknek nézték). Ugyanakkor az udvari fő címerhivatal teendőit változatlanul errefelé – ahogy jeleztük – a kancellária látja el. Ebből következően a címeradományozási jog megosztása és a hatáskörök delegálása sem következett be, ahogy azt az angol példán bemutattuk. Errefelé az újkorig változatlanul uralkodói jogosítvány és ténylegesen az uralkodó által gyakorolt jog a címeradományozás. Ezért az *adományozások nyilvántartása is a kancellária feladata* maradt (NB. a legtöbb adomány így nálunk Esztergomban őrződött meg, a Prímási levéltárban, mivel az esztergomi érsek 1848-ig viselte a főkancellári címet. Így az adományozások nyilvántartása mellett feltehetően azok expedálása is az ő feladatkörébe tartozott.) Ugyanakkor a Porosz Királyságban viszont szerveztek Címerhivatalt, ami a német egység létrejötte után, 1870-et követően az egész második német birodalom vonatkozásában ellátta a címerügyi teendőket.

b) *Címerhasználat ellenőrzésére* hagyományosan a lovagi tornák, illetve a hadjáratok adtak eleinte lehetőséget. Angliában és azokban az országokban, ahol a címerkirály hivatala állandósult, ott uralkodói megbízatás alapján e címerkirályok a szokásos hadi mustrák mellett egyúttal címerellenőrzést is elrendeltek, amit a terület illetékes közigazgatási főnökével (Angliában a county vezetőjével, a főispánnal) együtt bonyolítottak le. Erről nemcsak jelentést kellett tenniük az uralkodónak mint a címerügy országos vezetőjének, hanem a hibás címerhasználat korrigálását is ekkor végezték el. E címer szemléket azután okiratba is foglalták.

A *címersizmléknek*, illetve a címerhasználat ellenőrzésének kettős jogi jelentősége volt. Egyrészt ezeken a szemléken derült ki, hogy ha netalán illetéktelenek kerültek

be a lovagi státusba valódi jogalap nélkül. Másrészt azokban az országokban, ahol a hűbéri birtokok kötött öröklési rendje érvényesült, ilyenkor lett nyilvánvalóvá, ha netán valaki nem tisztességesen szerezte örökségét. Kis túlzással azt is mondhatjuk, hogy egy telekkönyv nélküli világban valamiféle birtoknyilvántartásra is lehetőséget adott. Angliában mindehhez hozzájárult, hogy a fiúágban kihaló családok címerait leányörökös esetén annak férje köteles volt saját címerébe beépíteni.

c) *Címerügyi bírászkodásra* – éppen a hűbéri jog okán – mindenütt legfőbb szinten az uralkodó volt jogosult. Angliában és más Címerhivatallal rendelkező országokban az adományozást végző címerügyi kollégium a király nevében, helyette bírászkodott a főudvarmester vezetésével. Még az 1950-es években is voltak ilyen címerperek.

Közép- és Kelet-Európában szintén egy speciális bíróság ítélkezett címerügyekben. Így a magyar kuriális bíróságok közül a *Curia Militaris* (= udvari becsületbírósnak fordítják) járt el ilyen ügyekben. Tekintettel a már említett Werbőczy-féle szabályra, errefelé kevés ilyen per folyt. Mégis ha címerügyi vita támadt, s az elkerült a *Curia Militaris* elé, akkor azon kivétel nélkül a legfőbb hűbérúr a *király, mindig személyesen bírászkodott*.

2.1.2. AZ ÁLLAMCÍMER HASZNÁLATA

A kialakuló uralkodói címerek egyúttal ország-, illetve mai kifejezéssel *államcímereként* rögzültek. Ez viszont ily módon „állami tulajdont” képezett, azaz elsődlegesen az uralkodó mellett az *állami szervek voltak csak jogosítva* annak használatára. Ugyanakkor az állami szervek bizonyos ténykedéseiknél, így a bíróságok ítélkezés során pecsétjeiken, *kötelesek is* voltak azt használni. Mivel az országcímerek kialakulásukban az uralkodócímerre vezethetők vissza, így sokáig szoros volt a kötődés egy adott uralkodó, illetve az ő címere, így például hivatalos pecsétje között.

Különösen a hamisítások miatt védték az uralkodói címerek pecsétéken való használatát. Ha az elveszett, akkor az elveszés pillanatától kezdve minden azzal kiállított okmány hamisnak minősült, illetve az új pecsét elkészülte után azzal meg kellett erősíteni. Hasonlóan jártak el az uralkodó halála esetén is. Ilyenkor gyakran külön országgyűlési határozatban rendelték el a bírói pecséték összetöretését, s ily módon a bírászkodásnak is a szünetelését az új uralkodó megkoronázásáig. Legalább ilyen fontosságot tulajdonítottak az uralkodói címereknek a pénzverés keretében, hiszen a moneták, azaz az érmek hitelességét is az azon szereplő hivatalos uralkodói címer hitelesítette.

Az államcímerek ilyen kitüntető védelme átkerült az újkorba is, mondhatni napjainkig folyamatos. Megerősödött az a szemlélet, hogy az államcímert csak az állami szervek jogosultak és kötelesek használni. Így *magánszemélyek* állami címerhasz-

nálatáról rendszerint külön törvényt szokás hozni, bár számos részletkérdést csak egy-egy miniszteri rendelet vagy a szokás szabályoz.

Fontos ebből a szempontból, hogy ahol monarchiák léteznek ott az állami címerek használatának engedélyezését és ellenőrzését a megmaradó Címerhivatalok látják el. Míg ahol a monarchia megszűnik, vagy nincs címerhivatal, ott elsősorban a miniszterelnökségekre hárul ez a feladat. Hasonló szabályozás érvényesült a *dualista Magyarországon* is, annak ellenére, hogy fennállt a monarchia. (Itt bizonyos hatáskörmegosztást figyelhettünk meg, a mennyiben a magánszemélyeknek való címeradományozás jogát az uralkodó tovább gyakorolta, mégpedig a *király személye körüli miniszter*, illetve az uralkodó polgári kabinet közbejöttével. Ugyanakkor a magyar *államcímerrel* kapcsolatos jogosítványok már a *miniszterelnökség* hatáskörébe tartoztak.)

A magánosok által való állami címerhasználat általános szabályai az alábbiakban foglalhatók össze:

11. magánszemélycsakerkölcseiéspolitikai feddhetetlenségesetén folyamodhatott állami címerhasználatért;
12. vagy személyének, vagy pedig az általa előállított, illetve forgalmazott termékeknek kellett feltűnően kiválóaknak lenniük (lásd királyi udvari szállító címet);
13. pénzintézetek – a nemzeti bankok kivételével – csak külön törvényi felhatalmazás alapján nyerhettek ilyen jogot;
14. mindazok, akik állami egyedárusítási jogot szereztek (lásd dohány és alkohol), az egyedárusítási joggal automatikusan jogot nyertek e tevékenységi körükben állami címet használni;
15. mindaz állami egyedárusítási jog megszűnte, mind a folyamodáskori feltételek megváltozása a felhatalmazás megszűntét, illetve visszavonását eredményezte;
16. jogosulatlan állami címerhasználat megfelelő büntető szankciót vont maga után (kihágás vagy vétség).

3. A ZÁSZLÓK ÉS NEMZETI SZÍNEK AZ ÚJKORI HATALMI SZIMBOLIKÁBAN

3.1. Zászlók

A zászló használata régibb, mint a címereké, ám a címerek használatának elterjedésével a zászlók a második helyre szorultak vissza mint szimbólumok. A zászlók legkorábbi formáikban általában ún. fecskefarkúak, vagy legalább a felső harmada jelentősen hosszabb hegyben végződik. Ennek az a magyarázata, hogy a ma használatos téglalap alakú zászlókkal szemben ezek a legkisebb fuvallat hatására is ki-

feszültek, azaz láthatóvá vált a rajtuk lévő ábrázolás. Másik fontos dolog, hogy különbséget tesznek zászló és lobogó között. *Zászlónak* csak a rúdra rögzített jelvényt tekintjük. Ezzel szemben a *lobogó* mindig zsinórral felhúzható a tartórúdra. A két-
tő megkülönböztetése ellenére a tartalmi értékük egyforma és általában a rajta lévő ábrázolat is. Inkább a szokás szabályozza, hogy mikor használunk zászlót és mikor lobogót. Hajózásban általánosnak mondható (akár kereskedelmi, akár hadi) a lobogók alkalmazása, ott a zászló kivételes formának tekinthető.

A címerek kialakulásával annyiban összekapcsolódik a kétféle jelvényrendszer, hogy a *zászlókon* rendszeresen *alkalmazzák a címereket* is. Sőt éppen a két jelvénynek a hadseregben betöltött szerepe miatt, különösen a katonai, illetve a hadmozgatásoknál a zászlóknak adott esetben fontosabb szerep jutott. Nem csak mert messziről jobban láthatóak voltak. Ismeretes, hogy már az 1300-as években a király koronázásokon nálunk is külön említik az *ország zászlaját*. Későbbi koronázásokról tudjuk, hogy azon egy-egy országot a saját külön címeres zászlaja szimbolizált. Ezzel állták körbe a koronázó templomban az avatandó királyt, de ezeket vitték a koronázási menetben is. Külön jelentőséget nyert a *hűbéri hadseregekben* a felettes zászlójának használata, illetve a hűbérúr zászlójának viselése mint külön kötelesség jelentkezik. Ezt azokból a példákból is láthatjuk, amikor büntetést szabnak ki, mert az ellenérdekű fél zászlaját viselték. Ilyen adat még az 1300-as évekből, amikor például a magyar fennhatóság alá került Ragusának köteleznie kellett magát a magyar király zászlajának és címerének jövőbeni hivatalos használatára.

A lovagi, illetve a hűbéri világ hanyatlásával a magánosok zászlóhasználatára lassan elhalványul. Egyes területeken és periferikusan csak a *temetési zászlók* formájában maradt fenn. Ugyanakkor a közösséget megjelenítő zászlók egészen napjainkig jogi jelentőséggel bírnak, így használatukat is állami szabályok tartalmazzák.

Napjainkig a zászlóknak (rendszerint természetesen a lobogó is értendő rajta) következő nagyobb fajai léteznek:

1. *Personalflag vagy személyi zászló*, ami a mindenkori *államfőt* illeti meg. Lényegesen eltér a többi zászlótól, hogy ez gyakran négyzet alakú. A rajta lévő ábrázolás is sajátos, amennyiben egyik oldalán az adott állami címer szerepel, kivételesen pajzs nélkül, míg a hátoldalán az államfő monogramja rendszerint cartuche-ban. Mivel az államfőt illeti meg így használata is az ő állami tevékenységéhez kötődik, amit ritkábban állami szabály, inkább a nemzetközi szokások és a nemzetközi viszonyosság szabályoz. (Ma Magyarországon ilyen nem használnak. Korábban mindig volt personalflagja a magyar államfőknek, még Horthy kormányzónak is. A környező államokból a csehek, lengyelek és a jugoszlávok használnak personalfлагot, míg Nyugat-Európában ez máig természetes kelléke az államfő szimbolikus külső megjelenítésének).

2. *Nemzeti zászló*. Ez a francia forradalom óta Európában rendszerint *trikolor*. Nálunk régtől fogva háromszínű. Külső alakját tekintve általában $1/3$ és $1/3$ arányú a

hossza és szélessége. Általános szabálynak mondható, hogy minden állampolgárt megillet annak még magánviszonylatban való használata is. Ám a magyart kivéve éppen ezért ezen nem szokták megjeleníteni az államcímet. Természetesen annak illetlen használata vagy megbecstelenítése megfelelő büntetőszankciót von maga után.

3. *Állami zászló.* Hasonlít külső megjelenésében a nemzeti zászlóhoz, ám ez már tartalmazza, rendszerint középen pajzsban az *államcímet*. Viszont ennek használatára csak az állami szervek jogosítottak, illetve egyúttal kötelezettek is. Az állami zászló használatában eddig az európai kontinens államainak gyakorlata annyiban különbséget tett, hogy azt bíróságokon nem alkalmazták, ott csak az államcímer került megjelenítésre. Újabban az amerikai földrész hatására kezd terjedni itt is egyes bíróságokon való használata.

4. *Kereskedelmi zászló.* Külső megjelenésében nagyjából azonos a nemzeti zászlóval. Annyiban is hasonlít hozzá, hogy *nem alkalmazták* rajta általában az *államcímet*. Így jelenik meg a kereskedelmi forgalom olyan területein is, mint a légi forgalom vagy a folyami, illetve tengeri hajózás.

5. *Katonai zászló.* A legarchaikusabb mind tartalmát, mind formáját tekintve. Általánosnak mondható, hogy a *hadi zászlók vörös színűek* voltak. Így jelenítik ezt meg a középkori krónikák is (vagy a véres kard körbehordozása nálunk; ám ugyanezt német területeken az ún. „hadipajzs”-nak köztereken való kihelyezésével oldották meg). A hadi zászlók őrizték meg többek között legtovább a fecske-farkos formát is. Tulajdonképpen az állami zászló egyik fajtájának is tekinthető, így formájáról és használatáról igen részletes szabályok és szokás van gyakorlatban. A magyar hadi zászlót 1848-ban változtatták át először *vörösből ezüst színűre*, és vették körbe lángnyelv, illetve fogazás formájában a nemzeti színekkel. A hadi zászló mindig tartalmazza az *államcímet*. Ugyanakkor a hadsereg körében a leggyakoribb a zászló helyett *lobogó* alkalmazása. Külön kategóriát képez a hadi zászlókon belül, ha van haditengerészet, így a haditengerészeti zászló. Ennek sajátossága, hogy az államcímet nem középen, hanem a zászló első harmadában jelenítik meg, ami a tengeri szélviszonyokkal függ össze.

6. Külön kategóriát képeznek az egyes *helyi önkormányzatok* vagy *tartományi régiók zászlai*. Külső formájukban s a megjelenített jelvények tekintetében gyakorta ezek is archaikus elemeket őriznek. Funkcióját tekintve a helyi címerekkel együtt, az adott területi egység helyi identitásának kifejezésére szolgál. Sokáig csak a szokás szabályozta használatát, míg ma már általában helyi rendeletek írják elő alkalmazását. Fontos megjegyezni, hogy napjainkban rendszerint állami szabályok rendelkeznek a nemzeti, illetve állami zászlók és a helyi zászlóknak bizonyos állami alkalmazáson való kötelező együttes használatáról.

3.2. Nemzeti színek

Alkalmazásuk valószínűleg legalább olyan régi, mint a zászlóké. Tehát időben feltehetően a *címerek előtti idők*be nyúlik vissza. Erre utalnak azok a néprajzi kutatások is, amelyek szerint a keleti hitvilágban a színek különös, szimbolikus jelentőséggel bírnak. Indiában vagy Kínában például még az egyes égtájaknak is meghatározott színek felelnek meg. Így országonként külön vizsgálat tárgyát képezhetné a nemzeti szín eredetének kérdése.

Európában is kiemelkedik a *hatalomhoz kötődően az arany*, illetve a *bíbor* mint uralkodói színeknek a használata. Valószínűleg régibb időkre megy vissza a fehérnek vagy ezüstnek (az istenek, illetve a szellemvilág színe), illetve a kéknek szintén a hatalomhoz köthető színszimbolikája. (Megjegyzendő, hogy napjainkig csak az egyház tudta megőrizni a színeknek a tudatos differenciált színhasználatát.)

Tudatos összekapcsolást, illetve megerősítést a francia forradalommal nyerik el a színek. Az ún. nemzeti szín mint közjogi fogalom ekkortól van jelen a közjogtudományokban. A francia forradalom háromban határozta meg a francia nemzeti színt, ami gyakorlatilag Párizs addigi színeinek a kibővítését jelentette, illetve tudatos elhatárolást a francia királyok kék/arany címer mázaitól. (Eddig még nem vizsgálták, hogy a színek ilyen hármassága esetleg mutat-e kapcsolatot a forradalom híres hármas jelszavával – *egalité, fraternité, liberté* –, vagy attól teljesen független.)

Az az átütő erejű hatás, amit a francia forradalom eszmevilága Európára gyakorolt, eredményezi, hogy mindenütt a polgári átalakulások során előtérbe került a nemzeti színek meghatározása. Általában a hagyományos címermázakat bővítik ki egyébként trikolorra.

Magyarországon a nemzeti színek valószínűleg szintén nagyon régi időkre mennek vissza. Erre utal, hogy az egész magyar szokásrendszerben tudatosan így használják a három színt. Többek között esküvőn és temetésen egyaránt. (A menyasszonynak három napig tartó lakodalmában háromszínű ruhát kell viselnie, úgymint fehéret, zöldet és végül vöröset.)

Legkorábban állami használatban Hunyadi Mátyás idejében a kancellária által használt *selyem pecsét sodratokban* jelenik meg vörös, ezüst, zöld összeállításban. (A török idők alatt mindkét ország részben tudatos használatát látjuk.) Erdélyben például a fejedelmi beiktatásoknál (Báthori Zsigmondot, amikor Meggyesen fejedelmnek iktatják, akkor a templom szentélyét zöld szőnyeggel terítik le, arra állítanak egy fehér szőnyeggel beborított karosszéket, s abba ültetik a vörös bársonyruhás fejedelmet.) A Pozsonyból, a koronázásokról fennmaradt leírások és képek már egyértelműen a Habsburgok tudatos magyar színhasználatát mutatják ezen alkalmakkor. Így például a koronázó Szent Márton-templomot és a kormányzás megkezdését celebráló templomot (ahol vitézeket avattak, és az uralkodó szimbolikusán bírászkodott, elfoglalván székét) nemzeti színű szőnyegekkel illetve posztóval kötik össze.

Ezek után érhető, hogy az 1848-as hazai törvényhozás mindössze annyit rendelkezik, miszerint a *nemzeti szín ősi jogaiba visszaállíttatik*. Mindenki számára annyira természetes lehetett – a fentiek szerint – melyek tekintendők a nemzeti színeknek, hogy azoknak felsorolása már feleslegesnek tűnt.

IRODALOM

- Áldásy Antal: *A Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárának címeres levelei 1200–1868*. I–VIII. Budapest, 1904–1942.
- Áldásy Antal: *Címertan*. Budapest, 1923.
- Bárczay Oszkár: *A Heraldika kézikönyve*. Budapest, 1897.
- Beke Margit: *A Prímási Levéltár nemesi és címeres emlékei*. Esztergom, 1995.
- Bertényi Iván: Heraldika. In *A történelem segédtudományai*. Szerk. Kállay István. Budapest, 1986, 141–168.
- Bertényi Iván: A magyar államcímér fogalmának kialakulása. In *A Magyar Birodalom címerei*. Reprint. Budapest, 1989, 129–137.
- Bertényi Iván: *Új magyar címertan*. Budapest, 1998.
- Csoma József: *A magyar nemzetségi címerek*. Budapest, 1904.
- Gervers-Molnár Vera: *Sárospataki síremlékek*. 1983. /Művészettörténeti Füzetek 14./
- Grünenbergs, Conrad: *Wappenbuch 1483*. Neueausgabe von 1840.
- Gudenus János József: *A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája*. I–V. k. Budapest, 1990–1999.
- Henry Paston-Bedingfeld – Peter Gwynn-Jones: *Címertan*. Budapest, 1994.
- Heraldischer Atlas*. Stuttgart, 1900.
- Heralds and Heraldry in the Middle Ages*. A. R. Wagner. Oxford. univ., 1956.
- Historic Heraldry of Britain*. A. R. Wagner. Oxford. univ., 1939.
- Ivánfi (Jancsik) Ede: *Magyarország címerei. A Magyar Birodalom vagy Magyarország s Részzeinek címerei*. Pest, 1869. Hasonmás kiadás 1989.
- Hrdlicka, Jakub: *Prazská Heraldika. Prague heraldry, Prager Heraldik*. Prága, 1993.
- Kempelen Béla: *Magyar nemes családok*. 1–10. köt. Budapest, 1911–1931.
- Kovács Éva – Lovag Zsuzsa: *A magyar koronázási jelvények*. Budapest, 1980.
- Laszlovszky József: *A magyar címér története*. Budapest, 1989.
- Mathieu, Rémy: *Le systéme heraldique francais*. Paris, 1946.
- McLagan, M.: *Lines of Successions Heraldry of the royal families of Europe*. London, 1989.
- Meggyesi Tamás: *Lány egyszarvúval. Barangolások egy ősi mitológéma nyomában*. Pallas, 2001.
- Nagy Iván: *Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. I–XII. köt. Pest, 1857–1868.
- Nyáry Albert. *A heraldika vezérfonala*. Budapest, 1886.
- Nyulásziné Straub Éva: *Öt évszázad címerei az Országos Levéltár címeres levelein*. Budapest, 1987.
- Oswald, Gert: *Lexikon der Heraldik*. Leipzig, 1984.
- Pandula Attila: Insignológia. In *A történelem segédtudományai*. 1986, 216–229.
- Pandula Attila: Vexillológia. In *A történelem segédtudományai*. 1986, 230–253.
- Pandula Attila: A magyar nemzeti zászló múltjából. In *A Magyar Birodalom címerei*. Reprint 1989. 147–152.

- Pastoureau, Michel: *Traité d'Héraldique*. Paris, Picard, 1979.
- Püspöki Nagy Péter: A magyar címer pályatársai: a cseh (szlovák) és a lengyel államcímer. In *A Magyar Birodalom címerei*. Reprint 1989. 155–158.
- J. Siebmacher's *Grosses und allgemeines Wappenbuch. Der Adel von Ungarn*. I–IV. Nürnberg, 1885–1893. Der Adel von Siebenbürgen, uo. 1898.
- Székely György: A kettős kereszt útja Bizáncból a latin Európába. In *A Magyar Birodalom címerei*. Reprint 1989. 107–129.
- Vries, H. de: *Wapens van Nederlanden*. Amsterdam, 1995.